

քողիկէ կամ Առաքելոց եկեղեցիին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և Աստուածածնայ անուան եկեղեցիները, և յետոյ ժամատունը, սրբատունը, գրադարանը, կրօնաւորներու յարկերը, սեղանատունը կամ հին բառով՝ տրապէզը, մինչև ի վերջոյ՝ ճշարմանային կամ Վրասազանին կամ Ճարտուն հոլուսած Սիւնը որ, հակառակ իրաւ ալ շարժուն ըլլալուն, Ստեփանոս Սրբերկանի օրէնքին անկողնածան մեզ է եկեր և որու առջև գաւաղանի տըլուծեան արարողութիւնը տեղի կ'ունենար երբ կ'ապրէր վանքը իր կրօնաւորական կեանքի այն մեծ օրերը . . . Տաթևի վանքին նուիրուած գլուխը կը պարունակէ երկրորդ բաժին մը ուր վանքին ու շրջակայից շէնքերուն վրայ Մազիսարոս Արքեպիս արտազրած արձանագրութիւններուն corpusը կը գտնենք ընդամենը 144 թիւ: Նոյն գլուխի երրորդ բաժին մը յատկացուած է Տաթևէն կախում ունեցող շրջակայ փաւերուն և ուրիշ փոքր վանքերու և մենաստաններու նկարագրութեան, անոց մէջ ևս հաւաքուած արձանագրութիւններու յիշատակումով:

Գործին Բ. և Գ. գլուխները, նուազ ընդարձակ քան առաջինը, կը ներկայացնեն նոյն եղանակով Հաղարծինը և Գաղը: Պատահաբար առաջինի Կաթողիկէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ միւս փոքր եկեղեցիները, երկրորդին երկու հրեշտակայն բազիլիկները և Արդուխաթունի կառուցանել տուած հայապաշտ կաթողիկէն, ինչպէս Տաթևի նոյնպէս հայապաշտ և Դադ իրենց շուրջ իրենցմէ կախում ունեցող փոքր վանքեր, մենաստաններ և փաւերը են ունեցած: Երկրիսնայայտելու է այդ բոլորը և համատու կերպով կը յիշատակէ ինչ որ տարեակ կամ կանգնուած գտած է անոնցմէ:

Գ. գլուխը կը խօսի ընդհանրապէս՝ հայ մեծ վանքերու հասարակաց՝ վանական շինութիւններուն վրայ որոնք բաղմատեսակ են: Արդարեւ բոլորն ալ բացի բազմաթիւ սեղանակէն մէկէ աւելի եկեղեցիներէն կը պարունակեն սրան կամ ժամանակ կամ ետև աղօթից — յատկապէս միւս նոյն տաճար Տեղի դամբանը — Սրբաւուն, Նեխարաւուն, Գրաւուն, Տրապէզ կամ Սեղանաւուն, Տուն-Տանար կամ Թամարի (վանահօր պաշտօնական ընդունելութեան մեծ սրահները), Տուն հոստատակաց (կամ հիւրանոց-պանդոկի այցելութեան և ուխտաւորներու համար) Յարկի կրօնարար (միաբանական խոնքեր) ու տակաւին Հննամ — Կիմնուն, Ձի-քանակ, Հալաւուն, Խոնակը, Գոմ, Յարդանը, Կայ և Զաղաղ: Վանական շինութիւններու վրայ այս ընդհանուր մէկը կ'առաջնորդէ հեղինակը համազգայնական անկ պակասից տարւոյ — թիւի մը ընդհանրապէս գոյնով ակնոցի մը մէջէն դիտուած — հայ հին վանական կեանքին և անոր քաղաքակրթական գիւղերին: Վճռքը, բայց ժամանակը մեծ վանքերը համախմբուած անդամների բաղմութեամբ, ներկայացուած էին մի տեսակ համուններ, ծաղրուած կամ աւելի ուշիկ կանոնագրուած նպատակով համայնական կեանքով ապրելու և համայնական գործեր կատարելու: . . . Անհատը և նրա ետական պահանջները յետ էին մղուած

և ձգտում էին ամէն ինչ կատարել ընդհանուր առաջադրուած նպատակի համար: . . . Դրանց անհատականութիւնը ի յայտ էր գալիս ամէն մէկի բնական ձիրքերով, որ որոշ չափով եւ տեսակաւորում էին ամէն մէկի անկիւնը ընդհանուր գործի մէջ: . . . Եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ վանական դառնալու համար դատարկագլանի որ և է սահմանափակում կամ խտրութիւն չկար, կարելի էր լինի մի գաղափար կազմել թէ ի՞նչ աստիճանի լայն եղանակով, վանքեր շէնքերի, երկրի ամէն անկիւն և ժողովրդական բոլոր խաւերի մէջ մտաւոր դարգացումը պիտի ընդլայնանար, հարկաւ կ'ուսնական սահմանափակումներով կազմակերպուէ: Անաւարկ այդ համայնական խմբաւորումներն են հնարաւորութիւններ ստեղծել որոշ չափով պատահական անսահման ծանր պայմաններ ապրող շատ քանակներու ճաղաքակրթական գործ կատարել և ընդհանրացնել օրէնքի և կարգաւորել կենցաղի բարձր գիտակցութիւն: Հայերիս մէջ այդ խմբաւորումն է ստեղծել գրականութիւնը, դժբախտաբար շատ սահմանափակ կրօնական շրջանակով, և զեղանակաւորումն ամէն տեսակ հնարքերի մշակոյթ, որպիսի արեւեստներից խոշոր տիւն է գրաւում եկեղեցական ճարտարապետութիւնը:

Մենք ալ Մազիսարոս Արքեպիս իր գործի վերջին գլուխը կը յատկացնէ պարզեման՝ հայ եկեղեցիներուն մօտ, յաճախ անոց արեւմտեան պատին կից շինուած ժամանակը կամ Գալիք կամ Մրան անուններով սղակուած շէնքերուն ճարտարապետութեան ծագումը բացատրող իր մէկ տեսութիւնը, ըստ որուն այդ շէնքերու ունի հայ աւանդական գիւղական տունի մէկն ալ քաղաքամէն է յառաջ եկեր: Սրբազան հեղինակը 1899 թիւ գործունեւնէն լեզուով ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է Հայկական գիւղական տեղի տիպարով ա յետոյ հայերէնի ալ թարգմանուած — ուր ներկայացուած է արդէն իր այս գաղափարը: Ստրիկիտիքի որուն Սրբապետը անձամբ ալ պարզած է եղեր այս տեսութիւնը, անուանուած — արեւմտեան հայապաշտ այցելութեան առթիւ, իր հայ ճարտարապետութեան նուիրում շնանաւոր երկհատոր գործին մէջ յիշատակած է այդ աշխատութիւնը անցողակի՝ գրելով: Երբդհետեւ այս (այսինքն փրկական տունը) եկեղեցայինութեան մէջ ոչ մի նշանակութիւն չի ունեցող դար վրայ երկար կանգ չեմ առնել: Մենք ալ Մազիսարոս Արքեպիս. հոս կ'անդադրաւոր իր տեսութեան և կ'ընդլայնէ անոր տարրութիւնը հայ գիւղական հնագոյն տան հաւուցումն ըլլող (այսինքն հայապահանջ զուտ տեղածին տարրերու միջոցաւ) բացատրելով այս անգամ ոչ միայն ժամանակներու ալ և Հայկական ճարտարական ձևը, կաթողիկէն համարելով արդիւնք հայ գիւղական տան ներքինից քարգործանքը: Մեր ստատիստիկանքն այն է որ այս տեսութիւնը ներկայացնելով հանդերձ որոշ չանկանութիւն՝ հիմնուած է զեւ ևս չափազանց ընդհանուր և անորոշ հանգիստութիւններու վրայ կարենալ, քէթ առ այժմ, օգտակարա-

պէս ծառայելու հայ հնարանութեան՝ իբր բեղուն վարձակ մը:

Ամէն պարագայի բազմամասնական Սրբազանին այս գործը թէն միտքը ծառայով՝ բայց լեցուն է շարժական շատ աստիճանաբարձրութիւններով և հայ հնարանութեան հայթայթած բազմաթիւ արժէքաւոր առաջնորդով: Բուն իսկ հայ հարստարականութեան գեղարդիտութեան տեսականէն՝ գործը կ'արժէ մասնաւոր իր բերած պատական ճշմարտամեծրովը և շէնքերու ըստ բաւականին մասնաւոր մասն և յստակ նկարագրութիւններովը: Բայց ինչ որ կը պակսի անոր մէջ՝ ներկայացուած հարստարդիտական կառուցուածքներու ըստ արտեստարդիտական արժէքներու ընտրումն է: Հայ հարստարդիտութեան այդ ստեղծագործութիւնները գեղեցիկ են անշուշտ ինչպէս կը կրկն Սրբազանը յանձնի: Բայց այս որակումը այսպիսի գործի մը մէջ մեզ կը թուի եղանակ անբաւական Գեղեցիկ, այո՛, բայց ինչո՞ւ, ինչով: Ինչպէս Գեղեցիկ, բայց գէ՞թ ի՞նչ տեսակի գեղեցիկութեան: Առանց հարցեր են որոնց զգրատաւարը չէ խորած մտտեալ հեղինակը: Տանարներու հարստարդիտութեան մէջ ծառայներու ներկայացուցած համեմատութեանց և հաւասարակշռութեանց տեսակին, անոնց մէջ լեցունի եւ պարզապէս բաշխում, մակարդակներու և դիմերու ալլալանութեամբն իսկ յորինուած ինքնադիպ միութեան, Ձևին և զործածուած նիւթեղէններու յարաբերութեան, Որին արտայայտական ներկայորոշող յատկորոշման և այլ կարգի իրապէս էական բաներու մասին որոշ ոչինչ ըսուած կը զգեսենք: Այս բոլորը կը թուին հարցի նիւթ եղած չլլալ երեքը: Բայց ժամ՝ և կարծես այլեւ որ մեր ազգային հարստարդիտութեան զործերու ստեղծման արդիւններուն նուիրուող մեր հնազան հեղինակները զբաղին այսպիսի խնդիրներով:

Վերջին կէտ մը ներքոյ մեզ մասնաւոր, այդ՝ ո՞ր պակասութիւնն է գրուածքի կարելի է ըսել բովանդակ ընթացքին: Ընդհանրապէս թայլ, անփոյթ, թերի զբաղան արտայայտութիւն մը, օտար բառերով անտեղիորէն խնդը եւ երբեմն նոյնիսկ կոսկածներ կը բերականութեամբ: Պիտի ըսուի անշուշտ թէ գրախան զործն չէ այս ալլ գիտալան, ըստ մեզ, մասնաւոր Արեւելահայ մտաւորականներու մեծամասնութեան մէջ այսպիսի առարկութեան մը յայտնաբերած մտայնութիւնը որակ է հիմնովին: Գիտական զործ մը ճիշդ այնպէս որքան զբաղան զործ մը ո՞րն պէտք ունի, թէն զբաղան զործի մը հարկ ունի ո՞րն տարբեր ո՞ր մը անշուշտ, բայց ո՞րն անպայման: Մասնաւոր երբ, ինչպէս հոս, խնդրի է մեզ հազորդ ընել հարստարդիտական կառուցուածքներու ստեղծած տպաւորութիւններուն: Այս վերջին կէտին համար որքան պէտք ունիք հիմնալու մեր մեծ նախնիներուն վրայ: Ինչպէս դիտելն զգալ անոնց իրենց շինած շէնքերուն կառուցուածքն ու օգին և ըսել այդ: Ան թէ, օրինակի համար, ինչպէս կը զբէ մտեփաննու Օրբելեան մը Տաթևի Առաքելոց եկեղեցւոյ մասին. չե այսպէս կատարել գեղեցիկն... Ի տաշածոյ վի-

մաց և ի ճերածոյ ճարանց, զադատուան իմն յարմարել ակնաթիւղ տեսողաց, ի հարիւր կանգնոյ բարձրութիւն նորա և ի քանակն լորս կանգնոյ լայնութիւն նորա, սենյակ յին ճեման շորտ խորան, թաց յաւաղ խորանէն: Եւ... ի մէջ տանն երկուս շինու հրաշակերտս, զբոյսս և զյաքուս որք հաստակոյն խարոխոք և գեղեցկադիր և բարձրաբեր թակաղաղօք պարտաբանալ ունին զահագին թանձրութիւն երկնամեղաւ ճարակարկառ յարկին, և այս ի խորուրդ երկուց զիստար առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի: Այս քանի մը բառերը ճարեբու կշիռով կը նստին մէջը և իրարու վրայ կ'աւելանան՝ կերտելու ներքո՛ր եկեղեցին և յուզելու քեզ:

Ու սա քանի մը տողն ալ այս վանքերու մէջ ծաղկող կենսաբան մասին: Թէ, օրինակ, Ինչպէս էր Տաթևը առաջին Յովնանէն օրով, Օրբելեան դիտէ յատկանշել այդպէս: Տաւաւորակ իբրեւ զարեգակն ի մէջ աստղաց երևելի էր (վանքն) ի մէջ ամենայնի ալ միայն շինուածից, այլ և պայծառանայր քանակալական և կրօնաւորական դասուք ի չափ 500 եղբարց: Ընէր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց. հոի էր և վարժապետն վարդապետական և կրօնաւորական նաև արհեստաւորք նկարչացն և զորդաց անհամեմատել: Նոյնպէս և երբորդ Յովնանէն օրով՝ որ զարդարել էր Սիւնեաց նախագահ տան եպիսկոպոսաբան զգանազան զարդուք և մեծամեծ սպասուք և գեղեցիկ կարգօք աստուածայնօք, և ելլց բազմաթիւք անուր կրօնաւորք, անշուշտ փիլիսոփայիւք և անմասն երաժշտուք եւ բանիւրան վարդապետօք եւ աստուածագեղաց չնաւարք, նաև յոգնազաւակ արհեստաւորք... շինեալ կայր բազմութիւն երգոց և արքայութիւն իբր հաղար արանց... Սա հոգեւոր զարուհի երանելի՛ ժամանակներ...

Յ. Ռ. Պ.

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՇԵՆՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մտազին գոհունակութեամբ կ'արձանագրենք թէ Գահիրէի պատուական ազգային մերկ իրաւագէտ-իրաւաբան Մէքր Շաւարտ Սելյոքեման վերջին անգամ ինքնադիմաբար Ս. Պատրիարք Հօր յանձնած և հարիւր եղիպաւան ոսկի, իբր անձնական մասնակցութիւն փրսոնեկութեան Տիեզերական Ս. Տանարին շինութեան առիւ հայ ազգի բաժին ծախուց: Տնօրէն Ժողովը զգածամբ արջի տեղեկանալով այս յօդաբաղաւ մուրհասունութեան լսնորքն Ս. Պատրիարք Հօրմէն, իր օրհնութեան հետ բովանդակ Միաբանութեան եւ երախսագիտութիւնը հաղորդել յիշեալ պատուական ազգայինին: